

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО І МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Володимир Гузь

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Анотація:

Статтю присвячено дослідженню теоретичних засад проблеми пізнавальної активності дітей дошкільного і молодшого шкільного віку. У науковій роботі проведено аналіз теоретико-методологічних підходів до визначення понять «активність», «діяльність», «пізнавальна діяльність», «пізнавальна активність», охарактеризовано структурні компоненти й рівні пізнавальної активності. Розглянуто проблему формування пізнавальної активності дітей дошкільного та молодшого шкільного віку як важливого чинника успішного навчання та розвитку особистості. Висвітлено взаємозв'язок між пізнавальною активністю, мотивами, потребами, інтересами та самостійністю дитини. Проаналізовано вікові особливості розвитку пізнавальної активності, акцентовано увагу на педагогічних умовах її формування в освітньому процесі. Представлено типи й форми пізнавальної активності, а також їхній прояв у навчальній діяльності. Матеріали статті можуть бути корисними для науковців, педагогів і практиків у сфері дошкільної та початкової освіти.

Ключові слова:

активність особистості; пізнавальна активність; пізнавальна самостійність; інтерес; мотив; потреба; навчання.

Resume:

Huz Volodymyr. Theoretical foundations of the problem of cognitive activity of preschool and primary school children.

This article explores the theoretical foundations and psychological-pedagogical aspects of cognitive activity in preschool and early school-age children. The concept of "cognitive activity" is analyzed in the context of related categories such as "activity," "cognitive activity," and "learning activity," with emphasis on the variability of scientific approaches to its definition. The study highlights the dialectical relationship between cognitive activity, motivation, cognitive needs, interests, and the degree of independence of the individual. Particular attention is paid to the structural components of cognitive activity – emotional-motivational, cognitive, and operational – as well as its levels and forms of manifestation: reproductive, reconstructive and creative. The article outlines how cognitive activity develops in children from early childhood through school age, focusing on psychological processes such as perception, memory, thinking, and understanding. It describes how the child's ability to plan, set goals, and act independently evolves with age and under the influence of properly organized educational conditions. The research also identifies factors and pedagogical strategies that contribute to the effective development of cognitive activity in children, including the creation of success situations, fostering curiosity, applying individual approaches, and engaging students in meaningful, hands-on learning experiences. Additionally, the article discusses different types of cognitive activity – reproductive-imitative, exploratory-executive, and creative – as well as their correlation with various forms of mental engagement. Emphasis is placed on the importance of transitioning from situational to integrated and sustainable forms of activity, which are driven by internal motivation and strong cognitive interests. The role of cognitive independence is also considered as an essential condition and indicator of a child's intellectual and personal development. The material presented is grounded in the works of leading scholars and offers practical implications for educators, psychologists, and professionals working with young children in educational settings.

Key words:

personality activity; cognitive activity; cognitive independence; interest; motive; need; learning.

Постановка проблеми. Актуальність формування пізнавальної активності особистості обумовлена її важливою роллю в освітньому процесі та значним впливом на всі сфери людської діяльності. Питання активності традиційно залишається однією з ключових педагогічних проблем, адже вона безпосередньо впливає на навчальну мотивацію, успішність засвоєння знань і готовність учня до подальшого навчання. Пізнавальна активність є складовою загальної активності особистості, але не є вродженою рисою й може змінюватися залежно від зовнішніх і внутрішніх чинників. Її формування відбувається в процесі пізнавальної діяльності, яка передбачає інтелектуальне напруження, прагнення до пізнання та вияв морально-вольових якостей.

У Законі України «Про освіту» наголошується, що основними завданнями загальноосвітньої школи є розвиток індивідуальності дитини на основі виявлення її задатків і здібностей, формування ціннісних орієнтацій, задоволення інтересів і потреб зростаючої особистості, виховання потреби й

здатності до самостійного пізнання світу, вироблення умінь творчого застосування здобутих знань у практичній діяльності. Відтак розвиток пізнавальної активності є однією з необхідних умов досягнення високих результатів у навчанні та вихованні. На кожному віковому етапі певна діяльність має провідне значення у формуванні психічних процесів і особистісних якостей дитини.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Проблема пізнавальної активності належить до найбільш актуальних проблем сучасної психолого-педагогічної науки і практики. Методологічну основу вивчення означеної проблеми становлять положення теорії діяльності й розвитку особистості (А. Запорожець, К. Ушинський, В. Вахтерів та ін.).

Розвитку пізнавальної активності учнів, як психолого-педагогічній проблемі, присвятили свої праці М. Данилов, М. Короткова, Г. Костюк, Н. Менчинська, Н. Морозова, В. Онищук, П. Підкасистий та інші педагоги і психологи.

Варто зазначити, що у теоріях з наявністю різних підходів до визначення сутності

пізнавальної активності, спільним є трактування ознак прояву пізнавальної діяльності, а саме: потреба, «спрага» знань (В. Абатурова, М. Скоморохов, І. Харламов); прагнення зрозуміти явища, що вивчаються (Н. Литвиненко, М. Осипова); наявність стійкого інтересу (Л. Артемова, І. Кутузов, О. Сауліна); готовність до активного пізнання (М. Данилов, І. Редковець, О. Сауліна); оволодіння прийомами пізнавальної розумової діяльності (М. Данилов, Н. Литвиненко, І. Редковець, І. Родак, І. Харламов); вміння бачити проблему (Н. Литвиненко, І. Харламов); зосередженість уваги (М. Носков, І. Харламов, М. Данилов); самостійність у виконанні навчальних завдань (М. Данилов, Н. Литвиненко); вміння мобілізувати вольові зусилля для розв'язання пізнавальних завдань (І. Редковець, І. Родак); якість знань, умінь переносити знання в нові умови (М. Данилов, М. Осипова); прояв творчості у пізнавальній діяльності (І. Родак, Л. Христова).

У науковій літературі поняття «пізнавальна активність» характеризується як властивість особистості, що зазнає формування протягом її життя в суспільстві у процесі цілеспрямованого навчання і виховання. У дослідженнях В. Лозової «пізнавальна активність» визначається як властивість особистості, котра виявляється в її ставленні до пізнавальної діяльності, передбачає стан готовності, прагнення до самостійної діяльності, спрямованої на засвоєння індивідом соціального досвіду, накопичених людством знань і способів діяльності, а також в якості цієї діяльності, яка здійснюється шляхом вибору найбільш оптимальних способів для досягнення цілей пізнання (Лозова, 1990, с. 9). Т. Ткачук поняття «активність» пов'язує з поняттям «діяльність», а під пізнавальною активністю розуміє самостійну, ініціативну діяльність дитини, спрямовану на пізнання навколишньої дійсності (як прояв допитливості) й зумовлену необхідністю розв'язати завдання, що постають перед нею у конкретних життєвих ситуаціях (Ткачук, 2002). Спільним для вчених є те, що пізнавальна активність завжди пов'язується зі сформованістю самостійності дитини, а саме здатності без допомоги дорослих визначити мету діяльності, спланувати та організувати її, правильно оцінити результат.

Проблема формування пізнавальної активності особистості постає у центрі уваги багатьох вчених. Так, у дослідженнях науковців розкривається сутність поняття «навчальна активність», «пізнавальна активність» (Н. Редковець, І. Харламов), аналізуються особливості формування пізнавальної активності та пізнавальних інтересів на різних етапах

розвитку особистості (Н. Бібік, Д. Богоявленський, О. Киричук, О. Скрипченко); розкривається значення проблемного навчання у розвитку пізнавальної мотивації учнів (О. Матюшкін); обґрунтовуються особливості організації самостійної роботи в процесі навчально-пізнавальної діяльності (М. Данилов, О. Сауліна). Проблему активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів розглядали М. Богданович, В. Паламарчук, О. Савченко, О. Скрипченко, М. Стельмахович та інші.

Оскільки головна характеристика пізнавальної потреби – її предметність, розвиток пізнавальної активності розглядають як процес збагачення, розширення і поглиблення сфери предметів, що пізнає дитина, на які спрямована її активність.

У дослідженнях О. Запорожця, Г. Костюка, М. Лисіної, Г. Люблінської обґрунтовано положення про те, що дитинство є важливим періодом для подальшого розвитку особистості, оскільки це – час якісних психічних утворень. Це стосується і активності, яка зароджується в ранньому віці, коли відбувається стрімкий ріст і накопичення знань. В основі будь-якого конкретного акту пізнання – певне початкове уявлення про світ, його образ, який пізніше уточнюється, доповнюється або спростовується під час пізнавальної діяльності. Пізнаючи самого себе, усвідомлюючи свою внутрішню суть у процесі суспільної діяльності, дитина активізує самоаналіз пізнавальної діяльності. Оскільки пізнавальна потреба – центральна ланка пізнавальної активності особистості, її внутрішнє джерело, тому вивчення теорії питання формування активності особистості є важливим.

Проте аналіз наукових досліджень засвідчив, що проблема теоретичних засад пізнавальної активності дітей. Мета статті полягає в здійсненні аналізу науково-теоретичного підґрунтя пізнавальної активності дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, розкритті варіативності підходів до визначення поняття «пізнавальна активність», висвітленні рівнів сформованості пізнавальної активності, визначенні зв'язку пізнавальної активності із пізнавальними потребами, мотивами та пізнавальними інтересами особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Феномен пізнавальної активності особистості є складним і багатоаспектним. Визначення теоретичних засад означеної проблеми потребує з'ясування співвідношення сутності поняття «пізнавальна активність» з такими спорідненими поняттями, як «діяльність», «пізнавальна діяльність», «активність».

Діяльність як наукова категорія є предметом дослідження філософії, психології, педагогіки. У філософії діяльність розглядається як

«різносторонній процес створення суспільним суб'єктом умов для свого існування і розвитку, процес перетворення соціальної реальності відповідно до суспільних потреб і завдань» (Мойсеюк, 2007).

В основі розуміння діяльності у психології увага зосереджується не на самій діяльності, а на її процесі, що визначає не тільки якості і властивості людини, але і формує їх. Ця думка знаходить своє обґрунтування у працях Л. Долинської, О. Скрипченка. Також ряд авторів вважає, що діяльність – це активність суб'єкта, спрямована на зміну світу, на виробництво чи породження певного об'єктивного продукту матеріальної чи духовної культури, процес взаємодії суб'єкта з об'єктом, у результаті якої в об'єкті відбуваються зміни (*Педагогічна енциклопедія*, 2007).

У педагогіці стверджується, що у продуктах діяльності – знаннях, досвіді діяльності – відображаються не лише їхня предметність, але й духовність, суспільні та особисті відносини, оцінки, способи застосування. Ці властивості, що складають зміст пізнавальної діяльності, зміст вчення, мають різні джерела та є взаємопов'язаними. Але якщо вони не будуть співвідносними, то діяльність не відбудеться, вона підмінюється реакцією Головань, 2004).

К. Ушинський вважав, що «діяльність за своєю суттю... – обов'язкова боротьба і подолання перешкод. Жодна діяльність неможлива без перешкод, без прагнення подолати ці перешкоди і без дійсного подолання їх».

Будь-який процес пізнання та пізнавальної діяльності неможливий без таких основних психологічних процесів і дій, як сприйняття, розуміння, осмислення, узагальнення, закріплення і застосування (*Психологічна енциклопедія*, 2006). Пізнання пов'язане із внутрішніми пізнавальними інтересами, які мотивують активність і пізнавальну діяльність.

Будь-яка діяльність характеризується її діяльнісним етапом, тобто активністю. У психологічному словнику активність визначається як загальна характеристика живих істот, їхня власна динаміка як джерело перетворення або підтримання ними життєво значущих зв'язків з навколишнім світом; активність притаманна живій істоті, це її здатність до самостійного реагування (*Там само*).

Як одну з форм активності К. Платонов розглядає пізнавальну активність – вид психічної активності, що з'являється у тварин у формі орієнтувального рефлексу, а в людини, крім того, у формах мимовільної уваги, цікавості, творчості. Водночас у науковій літературі відсутній єдиний підхід до визначення поняття «пізнавальна

активність», хоча в багатьох дослідженнях учені називають деякі загальні істотні риси цього поняття.

Визначаючи пізнавальну активність як особливий психологічний феномен, науковці досліджують її в різних аспектах. Наприклад, пізнавальну активність школяра у якості діяльності, де проявляється особистість самого учня у його ставленні до змісту і процесу діяльності, прагненні до ефективного оволодіння знаннями і вміннями, а також мобілізації морально-вольових зусиль для досягнення навчально-пізнавальних цілей.

Розкриття сутності пізнавальної активності потребує з'ясування сутності поняття «активність». Зауважимо, що категорія «активність» у наукових працях розглядається у контексті біологічному (спадкова властивість, яка характерна для живої природи і людини і пов'язана з пристосуванням живих організмів до оточуючого середовища) і соціологічному (активність людини як соціальної істоти, тобто суто людська активність).

У науковій літературі активність трактується і як діяльність, і як результат діяльності, і як риса особистості, і як її певний психічний стан. Проявляється активність у здатності змінювати оточуючу дійсність у відповідно до власних потреб, поглядів, цілей і знаходить прояв в енергійній, ініціативній діяльності.

Як «здатність людини здійснювати суспільно значущі перетворення у світі на основі присвоєння багатства матеріальної і духовної культури, яка проявляється в творчості, вольових актах, спілкуванні», розглядається активність особистості у психології (*Психологічна енциклопедія*, 2006). З точки зору В. Лозової, активність «знаходить вияв у готовності, прагненні до самостійної діяльності, якості її здійснення, виборі оптимальних шляхів для досягнення поставленої мети, виявляючи тим самим своє ставлення до конкретної діяльності та її результатів» (Лозова, 2000). У зв'язку з цим діяльність можна вважати узагальненою характеристикою активності людини. Але, незважаючи на те, що поняття «діяльність» і «активність» перебувають у діалектичному взаємозв'язку, кожне з них не вичерпує сутності іншого. Зокрема, діяльність являє собою єдність об'єктно-суб'єктних властивостей, а активність – належить людині взагалі, і більшою мірою належить суб'єкту діяльності.

Видом активності особистості є пізнавальна активність, яка виступає одним з найважливіших засобів підвищення ефективності навчальної діяльності студентів. Аналіз наукових джерел показав, що єдиного підходу до трактування поняття «пізнавальна активність» не існує. Деякі

дослідники розглядають пізнавальну активність як якість діяльності, інші – як рису особистості, треті – і як якість діяльності, і як рису особистості в їхній діалектичній єдності. Пізнавальну активність як якість діяльності, що проявляється у ставленні учня до змісту і процесу діяльності, до ефективного оволодіння знаннями і способами діяльності за оптимальний час, до мобілізації морально-вольових зусиль та досягнення навчально-пізнавальної мети (*Там само*).

Т. Алексеєнко під пізнавальною активністю розуміє складну систему властивостей суб'єкта, що інтегрує важливі якісні характеристики типового для нього прояву пізнавальної діяльності: «...Пізнавальна самостійність, пізнавальна ініціативність, а також повнота і мобільність знань, умінь і навичок у сфері реалізації цієї активності» (Алексеєнко, 1995, с. 128).

В енциклопедії освіти пізнавальна активність трактується як «риса особистості, яка виявляється в її ставленні до процесу пізнання, що передбачає стан готовності, прагнення до самостійної пізнавальної діяльності, спрямованої на оволодіння індивідом соціального досвіду, накопичених людством знань, способів діяльності, а також в її якості» (*Енциклопедія освіти*, с. 678).

Слід зазначити, що активність знаходить вияв як в об'єктивному плані – результатах діяльності, так і в суб'єктивному – мотивах, потребах, інтересах. Мотиви особистості віддзеркалюють її внутрішні спонукання. Саме в мотиві відбувається поєднання, синтез впливів зовнішніх і внутрішніх, які визначають ставлення до діяльності. Активність особистості спонукається певними мотивами та водночас її необхідно цілеспрямовано формувати, стимулюючи це формування зовнішніми умовами, обставинами (Лозова, 2000, с. 19). Основною спонукальною силою діяльності є потреби людини. Вони виникають у процесі самої діяльності й водночас є її передумовою, внутрішнім джерелом. Виходячи з того, що активність людини пов'язана із задоволенням її потреб, вона виступає і як умова, і як реалізуючий момент потреби. Отже, потреби людини є вирішальним фактором вияву активності особистості (Лозова, 2000).

Пізнавальна активність може характеризувати особистість з боку її готовності, стійкого прагнення до діяльності, тобто мова йде про потенційну (можливу) активність. Вона виявляється у глибокому розумінні поставленої мети і визначається допитливістю та інтересом. Проте в таких випадках, коли відбувається реалізація потреби в конкретних діях, працює механізм волі, який переводить потенційну

активність у функціонуючу (актуальну, дійсну). Пізнавальна функціонуюча активність може мати епізодичний, ситуативний характер або бути стійкою якістю особистості, тому залежно від ставлення суб'єкта до діяльності розрізняють ситуативну активність, що виявляється в окремих видах діяльності, за певних умов, та інтегровану активність – стійку якість особистості (Лозова, 2000, с. 30). Інтегрована пізнавальна активність є свідченням того, що в особистості є міцно сформована потреба в пізнавальній діяльності й стійкі мотиви. Стійкі мотиви роблять поведінку дитини постійною. Залежно від характеру діяльності, що здійснюється особистістю, ступені самостійності та творчості говорять про репродуктивну (виконавську), реконструктивну або творчу активності. Водночас ці види активності розглядаються дослідниками (В. Лозова, В. Смагін) і як її рівні (Лозова, 2000, с. 16).

Репродуктивна активність виявляється в діяльності виконавчого характеру. У цій діяльності задані цілі, завдання, способи діяльності, але сама особистість може виявити енергійність у виконанні завдань, що обумовлює інтенсивність діяльності. Реконструктивна активність передбачає не тільки копіювання, виконання заданого, але й вибір способів діяльності, застосування відомих знань, прийомів дії в іншій ситуації, певну їхню інтерпретацію (Лозова, 2000).

Творча активність – це триєдина система, яку складають: глибокі знання (вироблення вмінь та навичок, розвиток мислення, мовлення, пам'яті); розвиток творчих здібностей (цілеспрямований творчий пошук, стійкий творчий інтерес, творча уява); наполегливість (ініціативність, самостійність, уміння відстояти власну думку) (Осадченко, 2001, с. 54). Творча активність виражає прагнення і готовність свідомо і добровільно, відповідно своєму переконанню здійснювати ініціативні новаторські дії в різних галузях діяльності, а також виявляється у здійсненні цієї діяльності. Окрім того, творча активність, як зазначає В. Лозова, виявляється в перенесенні знань і вмінь у нову ситуацію, баченні нової проблеми у традиційній ситуації, комбінуванні і перетворенні засвоєних способів діяльності, побудові нового способу (Лозова, 2000).

М. Лисіна пов'язує активність з пізнавальною діяльністю, вважаючи, що у структурі останньої вона посідає місце, близьке до рівня потреби. Дослідниця наголошує на близькості понять «пізнавальна активність» і «допитливість» або «цікавість». Останній із наведених термінів поширений в англомовній психологічній

літературі і означає готовність особистості до пошуку та опрацювання нової інформації.

Аналіз наукової літератури з цієї проблеми показує, що в молодшому віці пізнавальні потреби формуються за кількома якісними етапами, а саме: період раннього дитинства, коли переважає орієнтувальний рефлекс – потреба нових вражень; період активного прояву інтересу до предметів і явищ навколишнього світу – допитливість; період зародження потреби пізнання.

У старшому дошкільному віці головною психічною функцією стає пам'ять (раніше це було сприймання), що визначає інші психічні процеси. Мислення виявляє високу кореляцію з пам'яттю, а мислити для дитини – означає згадувати, спиратися на власний попередній досвід, або видозмінювати його. Накопичення знань про предмети, явища оточуючого середовища, досвіду маніпулювання предметами сприяє тому, що у віці 5-7 років відбувається перехід від доопераційного до конкретно-операційного мислення (Ж. Піаже). Воно втрачає такі якості як ригідність, статичність, егоцентричність, стає більш гнучким та складним. Пам'ять молодших школярів розвивається в напрямі посилення її довільності, зростання можливостей свідомого управління нею та збільшення обсягу смислової, словесно-логічної пам'яті. Обидві форми пам'яті – довільна і мимовільна – зазнають у цьому віці якісних змін, завдяки яким устанавлюється їхній тісний взаємозв'язок. Молодшому школяреві легше запам'ятовувати навчальний матеріал, пов'язаний з образами, відчуттями, ніж суто словесний. Так, першокласник часто не пам'ятає, що було задано додому (довільне запам'ятовування), але те, що є цікавим для нього, він запам'ятовує швидше. До третього класу мимовільне запам'ятовування стає більш продуктивним, і це виявляється в тому, що з віком збільшується обсяг запам'ятовування цікавих текстів, казок, дитина розповідає більше деталей, відносно глибоко передає зміст. Упродовж усього шкільного віку розвивається довільне й осмислене запам'ятовування.

Діти дошкільного віку ще нездатні самостійно сформулювати мету навчально-пізнавальної діяльності. Це робить педагог. За спеціально організованої роботи молодші школярі самі формулюють мету діяльності, проте роблять це лише у типових ситуаціях. При зміні умов учням ще необхідно допомогти визначити порядок дій. Здатність дітей самостійно ставити мету діяльності найбільш успішно розвивається в таких видах діяльності, де є матеріальний результат: конструювання іграшок та виробів з паперу, природного матеріалу тощо. Умовами

розвитку вміння формулювати мету навчально-пізнавальної діяльності є її доступність розумінню дитини, уявлення передбачуваного результату, посиленість і близькість її досягнення.

Важливим компонентом навчально-пізнавальної діяльності, який розвивається у молодшому шкільному віці є здатність планувати діяльність, що передбачає формування умінь підібрати необхідні матеріали для роботи, підготувати зручне робоче місце, намітити логічну послідовність дій і способи їхнього здійснення. Загалом, планування дітьми навчальної діяльності має ряд особливостей: дитина планує лише процес виконання роботи, не включаючи попередню її організацію (підготовка робочого місця та підбір матеріалів); плануванню молодшого школяра властива схематичність (дитина планує лише основні етапи роботи, а не способи їхнього виконання). У зв'язку з цим, при формуванні у дітей умінь планувати свою роботу доцільно використовувати таку послідовність дій: формування навчальних умінь на основі показу і пояснення їх вихователем; застосування знань та умінь у самостійній діяльності у незмінних умовах; застосування накопиченого досвіду в нестандартних умовах. При цьому важливо, щоб вчитель залучав дітей до самостійного планування, коли вони самі розповідають всі етапи роботи.

Розвитку самостійності дитини у пізнавальній діяльності сприятиме реалізація таких педагогічних умов: педагогічне оцінювання учня (схвальне, позитивне, постійне, мотивоване); цікаві форми проведення занять; пізнання нового, цікавого, захопливі форми викладу; використання посильних, доступних завдань; дитина повинна бути активним суб'єктом навчально-пізнавальної діяльності; створення ситуацій успіху; індивідуально-особистісний підхід у навчанні; розвиток здібностей школярів у процесі навчання; позитивний приклад вчителя; активна позиція батьків.

Аналіз змістової структури пізнавальної активності дозволив виокремити показники її прояву. Показниками когнітивного компоненту є: усвідомлення себе у новій позиції школяра; сформованість мисленнєвих операцій; здатність робити умовисновки. Показниками емоційно-мотиваційного компоненту є: сформованість навчальних мотивів; позитивне ставлення до вчителя, однокласників, школи; рівень намагань і самооцінка дитини; рівень сформованості пізнавального інтересу. Такі показники як здатність довільно керувати діями за інструкцією дорослого; здатність здійснювати навчальні дії ми віднесли до діяльнісного компоненту.

Найбільш узагальнено структуру пізнавальної активності дітей представлено у праці О. Брежнєвої, яка виокремлює в ній три компоненти: емоційний, змістовий і вольовий, а також три етапи формування у дітей пізнавальної активності (Брежнєва, 1998).

Перший етап, на думку автора, пов'язаний із виникненням інтересу до пізнання, основою чого є емоційний компонент пізнавальної активності. Роль емоційного компонента як першооснови для розвитку активності дітей посилюється у зв'язку з тим значенням, яке мають емоції і почуття у розвитку дитини, мотивації різних видів її діяльності, зокрема пізнання. Водночас у цьому процесі орієнтуватися лише на емоційний компонент недостатньо.

Другий етап пов'язаний із впливом активності на вольовий і змістовий компоненти. У дітей повинні сформуватися самостійність під час виконання завдань, ініціативність у виборі рішень, які поєднуються з активним оволодінням дітьми розумовими діями – узагальненими способами обстеження предметів, здатністю абстрагувати та узагальнювати ознаки і відношення об'єктів пізнання тощо.

На третьому етапі робота педагога спрямовується на вдосконалення пізнавальної активності, окремих вольових якостей дитини – наполегливості, ініціативності тощо.

У психолого-педагогічній літературі представлено декілька видів активності, притаманних дитині, що навчається. Розглянемо деякі з них.

Репродуктивно-наслідувальна активність, за допомогою якої досвід діяльності набувається особистістю за допомогою використання досвіду іншої людини. Це найелементарніша форма прояву активності, проте в розвитку дитини вона відіграє суттєву роль. Ураховуючи те, що в цьому виді активності об'єктивно закладені великі можливості для розвитку дитини, репродуктивно-наслідувальна пізнавальна активність відіграє важливу роль у процесі навчання.

Пошуково-виконавська активність є більш складним видом, оскільки характеризується вищим ступенем самостійності. На цьому рівні активності дитині необхідно прийняти завдання (поставлене дорослим) і самій відшукати способи його виконання. Пошуки самостійних способів розв'язання завдання сприяють діяльності не за зразком, а на аналізі можливих варіантів вирішення завдання, відкривають простір для розмірковування про зміст та умови діяльності, рівень власних можливостей. Оволодіння дітьми таким видом пізнавальної активності можна розглядати як значне досягнення. Як показники такої активності варто розглядати наявність у

дитини інтересу до навчального завдання та процесу його виконання; самостійність у пошуку розв'язання пізнавального завдання та застосування знайдених способів його розв'язання в інших практичних ситуаціях; уміння помічати помилки у себе та інших дітей, аналізувати їх причини; здатність чітко формулювати запитання щодо змісту теми, що вивчається, виявляти ініціативу, самостійність у виборі правильного рішення.

Творча активність – найвищий рівень, оскільки цей вид пізнавальної активності передбачає вміння дитини самостійно формулювати нове пізнавальне завдання, відшуковувати нові, нетрадиційні, оригінальні способи його розв'язання. Зрозуміло, що цей вид активності можливо сформувати лише у тих дітей, які характеризуються високим рівнем інтелектуального розвитку, тобто обдарованих дітей, яким притаманне прагнення до творчого пошуку в різних видах діяльності, зокрема і в пізнавальній.

На думку Л. Аристової, активність пізнання буде проявлятися лише в тому випадку, коли учень проявляє самостійність у переосмисленні знань, творчо підходить до вирішення завдань. В іншому разі його дії можуть вказувати лише на моторність людини, що зовсім не відповідає активності її пізнання. У цьому зв'язку заслуговує на увагу точка зору І. Якиманської щодо психологічної природи пізнавальної активності, яка може проявлятися як на рівні зовнішньої (репродуктивної) активності, так і на рівні внутрішньої (мисленнєвої) активності. Репродуктивна активність виражається в прагненні дитини сприйняти, запам'ятати та відтворити навчальний матеріал за зразком, при відсутності інтересу як до знань, так і до самого процесу учіння. Мисленнєва активність проявляється в прагненні до самостійного здобуття знань, перетворення раніше засвоєних знань, перенесення засвоєних знань на розв'язання нових навчальних і практичних завдань, оволодіння новими способами розв'язання навчальних проблем, що пов'язано з творчою діяльністю.

Об'єктивно передумовою підвищення ефективності пізнавальної активності є застосування учнями самостійних зусиль до оволодіння знаннями, уміннями і навичками, тобто прояв самостійності. У цьому зв'язку Я. Рибалко підкреслює, що ефективно діяти в постійно змінюваних умовах сьогодення зможе лише та людина, «яка здатна самостійно вийти за межі стандартного набору знань, навичок і умінь, зробити самостійний вибір, прийняти самостійне і правильне рішення» (Рибалко, 2009, с. 24).

Як і активність, самостійність проявляється і реалізується в діяльності і спілкуванні, ставленні до себе й навколишньої дійсності, тобто у життєдіяльності особистості, і передбачає ініціативність особистості, її вимогливість до себе та інших.

Слід наголосити, що пізнавальна активність і пізнавальна самостійність у навчальній діяльності – поняття взаємозв'язані, але не тотожні. Якщо пізнавальна самостійність завжди спрямована на засвоєння нових знань, то пізнавальна активність має місце під час засвоєння знань, їхнього відтворення, перетворення, закріплення. Пізнавальна активність супроводить будь-яку самостійну дію. Взаємозв'язок пізнавальної активності і пізнавальної самостійності розвиває в учнів інтелектуальне мислення, створює умови для вільного викладу думок, стимулює самостійний творчий пошук.

Висновки. Пізнавальна активність, що ґрунтується на потребах, мотивах та інтересі

людини до пізнання, є важливою особистісною характеристикою. Вона виявляється у ставленні до навчального процесу та прагненні до самостійної пізнавальної діяльності. Ефективне формування мотивації до активності у дітей залежить від здатності педагога розвивати у вихованців більш складні форми активності, поступово збільшуючи роль самостійності та творчого підходу, водночас зменшуючи частку завдань репродуктивного характеру. Аналіз поняття «активність» та різних підходів до визначення пізнавальної активності дозволяє зробити висновок, що її слід розглядати як спрямованість особистості на відкриття нового, раніше невідомого.

Подальші наукові дослідження доцільно зосередити на вивченні психолого-педагогічних умов підвищення ефективності освітнього процесу шляхом активізації пізнавальної діяльності учнів та розвитку їхньої пізнавальної самостійності.

Список використаних джерел

- Алексєєнко, Т. А. (1995). Формування пізнавальної активності студентів в умовах блокової організації навчання. *автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки»*. Київ. 25 с.
- Бібік, Н. (1998). *Формування пізнавальних інтересів молодших школярів*. Київ: ВПІОМ. 97 с.
- Брежнева, О. Г. (1998). Формування пізнавальної активності у старших дошкільників. *Дошкільне виховання*. 2. С. 12–14.
- Головань, Т. (2004). Пізнавальний інтерес як чинник підвищення ефективності процесу навчання. *Рідна школа*. 6. С. 15–17.
- Гончаренко, С. (1997). *Український педагогічний словник*. Київ: Либідь. 373 с.
- Енциклопедія освіти*. (2008). В. Г. Кремень (Гол. ред.). Київ: Юрінком Інтер. 1040 с.
- Кулачківська, С. Є. (1996). *Я – дошкільник: вікові та індивідуальні аспекти психічного розвитку*. Київ: Нора-прінт. 108 с.
- Лозова, В. І. (1990). *Пізнавальна активність школярів: спецкурс із дидактики*. Харків: Основа. 348 с.
- Лозова, В. І. (2000). *Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів*. Харків: ОВС. 164 с.
- Лупаренко, С. (2007). Розвиток пізнавальної активності молодших школярів засобами вальдорфської педагогіки: *дис. ... канд. пед. наук*. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди. 20 с.
- Мойсеюк, Н. Є. (2007). *Педагогіка: навчальний посібник*. 5-е видання, доповнене і перероблене. Київ: Кондор. 656 с.
- Осадченко, І. (2001). Проблема стимулювання творчої активності школярів. *Рідна школа*. 11. С. 54–55.
- Остапенко, О. (2001). Виховання у школярів інтересу до навчання. *Рідна школа*. 4. С. 10–11.
- Психологічна енциклопедія* (2006). Автор-упорядник О. М. Степанов. Київ: «Академвидав». 424 с.
- Рибалко, Я. (2009). Розвивальна освіта: активність, самостійність, свобода. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: зб. наук. праць*. Т. І. Сущенко (відпов. ред.) та ін. Київ: Запоріжжя. 18. С. 23–28.

References

- Alekseenko, T.A. (1995). Formation of students' cognitive activity in the conditions of block organization of education. Author's abstract from dissertation... candidate of pedagogical sciences: speciality 13.00.01 "Theory and history of pedagogy". K. 25 p. [in Ukrainian]
- Bibik, N. (1998). Formation of cognitive interests of younger schoolchildren. Kyiv: VIPOM. 97 p. [in Ukrainian]
- Brezhneva, O.G. (1998). Formation of cognitive activity in older preschoolers. *Preschool education*. No. 2. P. 12-14. [in Ukrainian]
- Golovan, T. (2004). Cognitive interest as a factor in increasing the effectiveness of the learning process. *Native school*. No. 6. P. 15–17. [in Ukrainian]
- Goncharenko, S. (1997). *Ukrainian pedagogical dictionary*. Kyiv: Lybid. 373 p. [in Ukrainian]
- Encyclopedia of education*. (2008). V. G. Kremen (Chief editor). Kyiv: Yurinkom Inter. 1040 p. [in Ukrainian]
- Kulachkivska, S.E. (1996). I am a preschooler: age and individual aspects of mental development. Kyiv: Nora-print, 108 p. [in Ukrainian]
- Lozova, V.I. (1990). Cognitive activity of schoolchildren: a special course in didactics. Kharkiv: Osnova. 348 p. [in Ukrainian]
- Lozova, V.I. (2000). A holistic approach to the formation of cognitive activity of schoolchildren. Kharkiv: OVS. 164 p. [in Ukrainian]
- Luparenko, S. (2007). Development of cognitive activity of younger schoolchildren by means of Waldorf pedagogy: dissertation... candidate of pedagogical sciences. Kharkiv: KhNPU named after G.S. Skovoroda, 20 p. [in Ukrainian]
- Moiseyuk, N. E. (2007). *Pedagogy: a textbook*. 5th edition, supplemented and revised. K: Condor, 656 p. [in Ukrainian]
- Osadchenko, I. (2001). The problem of stimulating the creative activity of schoolchildren. *Native school*. No. 11. P. 54–55. [in Ukrainian]
- Ostapenko, O. (2001). Cultivating interest in learning in schoolchildren. *Native school*. No. 4. P. 10–11. [in Ukrainian]

Смагін, В. (1997). Розвиток творчої активності школярів і критерії її оцінки. *Контроль навчально-пізнавальної діяльності школярів і студентів*. Харків: ХДПУ ім. Г. С. Сковороди. С. 20–23.

Ткачук, Т. (2002). Радість пізнання. *Дошкільне виховання*. 9. С. 10–11.

Psychological encyclopedia. (2006). Author-compiler O. M. Stepanov. K.: "Akademvydav", 424 p. [in Ukrainian]

Rybalko, Ya. (2009). Developmental education: activity, independence, freedom. *Pedagogy and psychology of the formation of a creative personality: problems and searches*: [Collection of scientific works]. ed.: T.I. Sushchenko (ed. in charge) and others. Kyiv; Zaporizhzhia. Issue 18. P. 23–28. [in Ukrainian]

Smagin, V. (1997). Development of creative activity of schoolchildren and criteria for its assessment. *Control of educational and cognitive activity of schoolchildren and students*. Kharkiv: KhDPU named after G. S. Skovoroda, P. 20–23. [in Ukrainian]

Tkachuk, T. (2002). Joy of knowledge. *Preschool education*. No. 9. P. 10–11. [in Ukrainian]

Відомості про автора:
Гузь Володимир Васильович

vv24.org@ukr.net
Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького
Наукове Містечко, вулиця, 59, Запоріжжя
Запорізька обл., 69000, Україна

doi: 10.33842/22195203-2025-34-135-71-78

Матеріал надійшов до редакції 29. 05. 2025 р.
Прийнято до друку 13. 06. 2025 р

Information about the author:
Huz Volodymyr Vasyliovych

vv24.org@ukr.net
Bogdan Khmelnytsky Melitopol
State Pedagogical University
Scientific Town, Street 59, Zaporizhzhia
Zaporizhzhia region, 69000, Ukraine

doi: 10.33842/22195203-2025-34-135-71-78

Received at the editorial office 29. 05. 2025.
Accepted for publishing 13. 06. 2025.